



XIZMAT KO'RSATISH KORXONALARIDA OMILLI TAHLILNI QO'LLASH ORQALI IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH IMKONIYATLARI

Umurova Mohira Asqarboy qizi

SamSI tayanch doktoranti

MAQOLA HAQIDA

ANNOTATSIYA

Qabul qilindi: 6-noyabr 2025-yil

Tasdiqlandi: 10-noyabr 2025-yil

Jurnal soni: 16-B

Maqola raqami: 18

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1303>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/
KEYWORDS

Omili tahlil, nisbiy miqdor, mutloq miqdor, muvozanat usuli, an'anaviy usullar.

Ushbu maqolada muhim iqtisodiy tarmoqlardan biri bo'lgan xizmatlar sohasini rivojlantirishda, xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini oshirishda qo'llaniladigan tahlil jarayonlaridan bir bo'lgan omilli tahlil usulini qo'llash hamda bu usul orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Xizmat ko'rsatish korxonalari faoliyatini tahlil qilishda qo'llaniladigan taqqoslama va omilli tahlil usullarining nazariy-metodologik asoslari yoritilgan. Avvalo, xizmatlar hajmi va moliyaviy ko'rsatkichlarning o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishini baholashga qaratilgan taqqoslama tahlilning ahamiyati ko'rsatib o'tiladi. Shundan so'ng natijaning dinamik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va baholash imkonini beruvchi omilli tahlilning mohiyati ochib beriladi. Maqolada iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullar – solishtirish, mutloq, nisbiy va o'rtacha miqdorlar hamda muvozanat usulining xizmat ko'rsatish korxonalarda qo'llanish xususiyatlari tahlil qilingan. Ayniqsa, qayta hisoblash usulining ikki omilli modellarda (asosiy kapital va uning samaradorligi) xizmat hajmiga ta'sirini aniqlashdagi qo'llanilish misollar orqali asoslab beriladi. Xizmat ko'rsatish sohasida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish, ichki imkoniyatlarni aniqlash, resurslardan foydalanishni optimallashtirish hamda raqobatbardoshlikni oshirishda omilli tahlilning o'rni beqiyos ekani ta'kidlanadi. Yakunda iqtisodiy tahlilsiz korxona faoliyatiga chuqur baho berish va kelgusiga mo'ljallangan strategik qarorlarni qabul qilish imkoniyati cheklanishi qayd etilgan.

Kirish. Zamonaviy bozor iqtisodiyotida xizmat ko'rsatish sohasi milliy iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan va raqobatbardoshlikni ta'minlovchi muhim tarmoqlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Aholining iste'mol talabi kengayib borayotgani, xizmat turlarining ko'payishi, raqamlashtirish jarayonlari jadallashgani xizmat ko'rsatish korxonalaridan yuqori samaradorlikni talab qilmoqda. Bunday sharoitda korxonalar faoliyatini chuqur tahlil qilish, resurslardan oqilona foydalanish va samaradorlikni oshirishning ilmiy asoslangan yo'llarini aniqlash dolzarb masalaga aylanmoqda.

Xizmat ko'rsatish korxonalarining iqtisodiy natijalari ko'plab omillar ta'siri ostida shakllanadi. Shuning uchun omilli tahlil (faktorial tahlil)dan foydalanish korxona faoliyatida samaraga bevosita ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash, ularning ta'sir kuchi va o'zaro bog'liqlik darajasini belgilash imkonini beradi. Omilli tahlilning afzalligi shundaki, u korxona rentabelligi, mahsuldorlik darajasi, xizmat sifati va xarajatlar tuzilmasiga ta'sir qiluvchi omillarni kompleks baholash hamda boshqaruv qarorlarini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Xizmat ko'rsatish sohasini hamda xizmat ko'rsatish korxonalarining faoliyat natijalari tahlili qilinganda albatta dastlab taqqoslama tahlil amalga oshiriladi. Ya'ni umumiy xizmatlar hajmi yoki xizmat ko'rsatish korxonasining alohida bir moliyaviy ko'rsatkichi aniqlanganda uni o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishi tahlil qilinadi. O'tgan davrga nisbatan o'zgarish darajasi aniqlangandan keyingi bosqich sifatida esa muhim tahlil turi omilli tahlilga zarurat tug'iladi. Chunki natijaning dinamik o'zgarishiga omillarning ta'sirini baholamasdan ushbu xizmat ko'rsatish korxonasining qaysi iqtisodiy yoki tashkiliy instrumentlarini tartibga olish kerakligi aniqlanmaydi.

Adabiyotlar tahlili. Xizmat ko'rsatish sohasini tahlil qilishda adabiyotlarda ikki asosiy yo'nalish – taqqoslama tahlil va omilli tahlil – keng yoritilgan. M.Muhammedov xizmat ko'rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslarini batafsil tahlil qilgan bo'lsa, M.Pardayev va I.Ochilov xizmat ko'rsatish korxonalarda samaradorlikni oshirishning amaliy yo'llarini ko'rsatadi¹. Ushbu manbalar korxonalarda ko'rsatkichlar o'tgan davrlarga nisbatan qanday o'zgarishini aniqlash va o'zgarishlarni boshqarish mexanizmlarini shakllantirish zaruriyatini ta'kidlaydi.

Omilli tahlilning mohiyati va metodologiyasi ko'plab manbalarda keng yoritilgan. X.Abulqosimov va boshqalar erkin iqtisodiyot sharoitida korxonalarining ichki resurslari va tashqi sharoitlarni tahlil qilishning ahamiyatini ko'rsatadi². Shu bilan birga, F.Kotler marketing asoslarini o'rganish orqali xizmatlar bozoridagi raqobat sharoitini va xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligiga ta'sir qiluvchi tashqi omillarni tahlil qilish imkoniyatini beradi³.

Omilli tahlilning metodologik jihatlari A.Volgin va I.Ochilov ishlarida batafsil yoritilgan⁴. Ular korxonalarda natijaviy ko'rsatkichlarga omillar ta'sirini aniqlash uchun an'anaviy iqtisodiy tahlil usullaridan, jumladan mutloq, nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi. Shuningdek, qayta hisoblash usuli va muvozanat metodini qo'llash orqali natijaga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, xizmat ko'rsatish hajmi va korxona resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlari muhokama qilinadi.

Q.Mirzayev va boshqalar xizmatlar sohasi iqtisodiyoti bo'yicha ishlarida amaliy misollar va modellarga tayanib, mutloq va nisbiy ko'rsatkichlarni qo'llash, o'rtacha miqdorlarni aniqlash va omillar o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olish orqali korxona faoliyatini samarali boshqarishning zarurligini ta'kidlaydi⁵. Shu bilan birga, adabiyotlar xizmat ko'rsatish sohasida tahlil qilishda nazariy asoslar bilan birga amaliy metodik yo'llar – solishtirish, muvozanat, qayta hisoblash va halqasimon tahlil metodlarini qo'llashning samaradorligini ham ko'rsatadi.

Tahlil qilingan adabiyotlar xizmat ko'rsatish korxonalari faoliyatini baholashda mutloq, nisbiy va o'rtacha miqdorlar, shuningdek, omilli tahlilning an'anaviy iqtisodiy usullarini qo'llashning zarurligini tasdiqlaydi. Bu esa korxonalarda ichki resurslarni aniqlash, samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish va xizmat hajmini oshirishga yordam beradi. Shu tariqa, adabiyotlar tahlili omilli tahlilning korxona iqtisodiyotida nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatini ham isbotlaydi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda xizmat ko'rsatish korxonalarining moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish jarayonida taqqoslama tahlil va omilli tahlil asosiy metod sifatida qo'llanildi. Taqqoslama tahlil – korxona ko'rsatkichlarining o'tgan davrlar bilan solishtirilishi va o'zgarish darajalarini aniqlash imkonini beradi. Ushbu bosqichda xizmat hajmi, daromad, xarajatlar kabi mutloq

¹ Muhammedov M.M. Xizmat ko'rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari. – Samarqand, 2007.; Pardayev M.Q. Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011. – 172 b.; Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. Iqtis. fan. nomz. ... diss. a'lof. – SamSI, 2010.

² Abulqosimov X. va boshqalar. Erkin iqtisodiyot tamoyillari. – Toshkent: Akademiya, 2005. – 52 b.

³ Kotler F. Osnovy marketinga. – Moskva: Progrepp, 1993.

⁴ Волгин А.П. Управление персоналом. Теория и практика. – Москва. Проспект, 2011. – 688 с.; Очиллов И.С. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. Iqtis. fan. nomz. ... diss. a'lof. – SamSI, 2010.

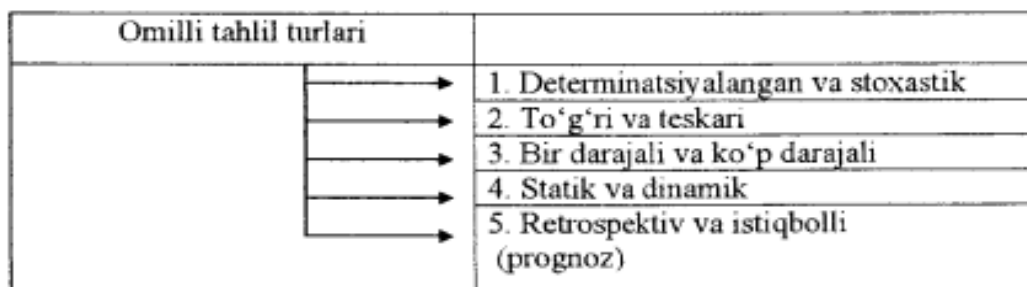
⁵ Mirzayev Q.J., Sharipov T.S., Sultonov Sh.A., Mustafayev G'.S., Fayziyev E.S. Xizmatlar sohasi iqtisodiyoti. – Toshkent, 2022.

ko'rsatkichlar tahlil qilinadi. Mutloq miqdorlar orqali iqtisodiy jarayonlarning boshlang'ich holati va hajmi aniqlanadi, shuningdek, ular tahlilning dastlabki ma'lumotlari sifatida xizmat qiladi. Omilli tahlil – natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning o'zgarish darajasini hisoblashga qaratilgan kompleks yondashuvdir. An'anaviy iqtisodiy tahlil usullari – solishtirish, farqlash, bo'lish, ko'paytirish amallari orqali ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Bu usullar xizmat ko'rsatish korxonalarida natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni aniqlashda, resurslarni samarali safarbar qilish va xizmat hajmini oshirishda amaliy ahamiyatga ega. Adabiyotlar va empirik ma'lumotlar tahlili – tadqiqotda soha bo'yicha ilmiy manbalar, korxona hisobotlari, statistik ma'lumotlar va amaliy misollar asos

sifatida qo'llanildi. Shu orqali metodologiya nafaqat nazariy, balki amaliy tahlilga ham asos bo'ldi.

Tadqiqot natijalari. Omilli tahlil natija ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash yo'li bilan shu tahlil qilinayotgan ko'rsatkichni yaxshilashni, ichki va tashqi imkoniyatlarni aniqlash va uni kelgusi davr uchun safarbar qilish yo'llarini ishlab chiqish imkonini beradi. Hozirgi ishlab chiqarish korxonalarini davlat tomonidan moliyalashtirish asosan barham topgan bir paytda, ichki imkoniyatlarni axtarib topish va uni xo'jalik faoliyatiga safarbar qilish tahlil orqali amalga oshiriladi.

Omilli tahlil – bu natijaviy ko'rsatkichlar darajasiga omillar ta'sirini kompleks hamda tizimli tadqiq qilish jarayonidir⁶.



a-rasm.Omilli tahlil turlari

Omilli tahlilini amalga oshirish jarayonida har bir omilning natijaga ta'sirini baholashda iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullardan foydalaniladi (-rasm).

Ushbu an'anaviy usullarning har birining o'z xususiyati bilan birga xizmat ko'rsatish korxonalarida qo'llanilishi bo'yicha ham alohida xususiyatlari mavjud.



b-rasm. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullar

Xizmat ko'rsatish korxonalarida solishtirish usulini qo'llash bilan tahlil boshlanadi. Shu usul orqali tahlil qilinayotgan ko'rsatkichning farqi aniqlanadi⁷. Qolgan barcha usullar solishtirish natijasida aniqlangan farqni isbotlashga, aniqlashga qaratilgan bo'ladi. Solishtirishda asos qilib miqdorlar olinadi. Miqdor ko'rsatkichlari asosan buxgalteriya hisobi va hisobotida o'z ifodasini topadi, chunki sodir bo'lgan iqtisodiy jarayonlar birinchi galda buxgalteriya hisobida aks ettiriladi va hisobotida jamlanadi. Tahlil qilish uchun miqdor ko'rsatkichlarining barcha turlari : mutloq miqdor, nisbiy miqdor, o'rtacha miqdor kabilar qo'llaniladi.

Mutloq miqdor har qanday miqdorning asosi, iqtisodiy jarayonlarni sanaydigan va o'lchaydigan boshlang'ich raqamdir. Masalan, xizmat ko'rsatish korxonalari soni, korxonada ishlaydigan xodimlar soni, korxonadagi jihozlar soni, ishlab chiqarilgan mahsulotlar

soni kabilarini sanash yo'li bilan aniqlasa, ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot, tovar mahsuloti, Ko'rsatilgan xizmat hajmikabilar bevosita o'lchash yo'li bilan aniqlanadi. Bunday mutloq miqdorlar hajm ko'rsatkichlari deb ataladi. Mutloq miqdordan tahlilda foydalanishda asosan qo'shish va ayirish amallari ishlatiladi. Mutloq miqdorlar o'lchov birligiga qarab nutura, shartli natura, pul va kompleks turlarga bo'linadi. Rejali iqtisodiyot sharoitida ko'rsatkichlar asosan pul birligida ifodalanar edi. Endilikda pulning qadrsizlanish jarayoni davom etib turgan paytda va ko'p mulkchilik shaklidagi iqtisodiyotning vujudga kelishi tahlil qilishda natura, shartli natura va kompleks ko'rsatkichlardan keng foydalanish zaruratini tug'dirdi.

Shu bilan birgalikda faqat mutloq miqdor orqali xo'jalik faoliyati haqida chuqur va batafsil xulosa qilish ham mumkin emas. Shu tufayli tahlil uchun mutloq miqdor bilan birgalikda nisbiy miqdorlardan ham

⁶ Котлер Ф. Основы маркетинга. – Москва: Прогресс, 1993.

⁷ Pardayev M.Q. Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011. – 172 b.;

keng foydalaniladi.

Muhokama. Nisbiy miqdorlar tahlil qilishda dastlabki va eng muhim xulosa chiqarish uchun asos bo'ladi. Nisbiy miqdorlardan tahlilda foydalanishda asosan bo'lish va ko'paytirish usullari ishlatiladi. Bularning hajmini solishtirish va farqini aniqlash uchun ayirish amalidan foydalaniladi.

Nisbiy miqdor tahlil jarayonida asosan mutloq miqdorlarni bir-biriga bo'lish natijasida vujudga keladi va iqtisodiy jarayonlar haqida aniq ma'lumotlarni beradi. Masalan, biror ko'rsatkich bo'yicha rejaning bajarilishi, o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati, me'yorga nisbatan erishilganlik darajasi kabilar⁸.

Tahlil jarayonida nisbiy miqdorning nimani ifodalash mohiyatiga qarab, birqancha turlari qo'llaniladi:

- reja topshirig'i va bajarilishini ifodalovchi nisbiy miqdor;
- o'zgarish sur'atini ifodalovchi nisbiy miqdor ;
- tarkibni ifodalovchi nisbiy miqdor ;
- me'yorga (standartga, o'rtachaga) nisbatan erishilgan darajasi ifodalovchi nisbiy miqdor ;
- intensivlik darajasini ifodalovchi nisbiy miqdor va h. k.

Mana shu keltirilgan har bir ko'rsatkich tahlil qiluvchi uchun ma'lum xulosaga kelishda real asos bo'lib xizmat qiladi. Tahlil jarayonida mutloq va nisbiy miqdorlar bilan birgalikda o'rtacha miqdorlardan ham keng foydalaniladi.

O'rtacha miqdorlar tahlilda iqtisodiy xodisa va jarayonlardagi ma'lum qonuniyatlarni va umumiy yo'nalish tendensiyalarini aniqlashda qo'llaniladi. Bu miqdorni qo'llashning zarurligi shundaki iqtisodiy jarayonlar alohida ob'ektlar bo'yicha o'rganilganda vaqtinchalik tasodiflar ta'sirida bo'lishi mumkin. Masalan, korxona chet mamalakat xom ashyosi asosida ishlaydi.

Xizmat ko'rsatish sohasida muvozanat usuli buxgalteriya hisobi, statistika, rejalashtirish kabi iqtisodiy ishlarda keng qo'llaniladi. Bu usul omillar bilan natija o'rtasida funksional bog'lanish bo'lganda omillar ta'sirini hisoblashda, xo'jalik faoliyatidagi muvozanatni saqlashda qo'llaniladi.

Qayta hisoblash usuli xizmat ko'rsatish korxonalari omilli tahlilida keng qo'llaniladi. Bu usul natijaga bitta yoki ikkita omil ta'sir qilgan paytlarda qo'llanilishi qulay. Uning mohiyati rejadagi natijani birinchi omilning haqiqiy miqdori bilan qayta hisoblab olinishidan iboratdir. Masalan, ko'rsatilgan xizmat hajmi(T) asosiy kapitalning o'rtacha qiymati (Ak) va shu kapitalning samaradorligi bilan funksional bog'liq. Bu quyidagi formulada ifodalanadi:

$$T = Ak * Ks$$

Bunda: Ks- Asosiy kapitalning samaradorligi.

Ushbu formuladan ko'rinib turibdiki, natijaga ikkita omil ta'sir qiladi. Har bir omilning ta'sirini hisoblash uchun natijani qayta hisoblab olinadi. Bu birinchi omilning haqiqiy miqdorini (Ak1) ikkinchi omilning rejadagi miqdori bilan ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi(Kso), ya'ni:

$$T_{kx} = Ak_1 * K_{so}$$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Muhammedov M.M. Xizmat ko'rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari. – Samarqand, 2007.
2. Pardayev M.Q. Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011. – 172 b.
3. Abulqosimov X. va boshqalar. Erkin iqtisodiyot tamoyillari. – Toshkent: Akademiya, 2005. – 52 b.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга. – Москва: Прорпесс, 1993.

Omillarining Ko'rsatilgan xizmat hajmiga ta'sirini topish uchun quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshirish lozim.

1. Ko'rsatilgan xizmat hajmining asosiy kapitalining o'zgarishi evaziga o'zgarganligini (ΔTak) topish uchun ko'rsatilgan xizmat hajmining qayta hisoblangan miqdoridan (T_{kx}) uning rejadagi hajmini ayirish kifoya (To) :

$$\Delta Tak = T_{kx} - T_o = (Ak_1 * K_{so}) - (Ak_o * K_{so})$$

2. Ko'rsatilgan xizmat hajmi o'zgarishiga asosiy kapital samaradorligining ta'sirini (ΔTks) aniqlash uchun Ko'rsatilgan xizmat hajmining haqiqiy so'mmasidan (T_1) uning qayta hisoblangan miqdorini (T_{kx}) ayirish kifoya :

$$\Delta Tks = T_1 * T_{kx} = (Ak_1 * K_{s1}) - (Ak_1 * K_{so})$$

Ikki omilning ta'siri ko'rsatilgan xizmat hajmi farqining umumiy so'mmasiga teng bo'lishi kerak :

$$\Delta T = \Delta Tak \pm \Delta Tks$$

Farqli usuli natijaga ta'sir etuvchi omillar soni uchta va undan ortiq bo'lgan taqdirda ham, agar ular o'rtasidagi bog'liqlik ko'paytirish bilan ifodalansa, qo'llanilishi mumkin. U holda natijaga birinchi omilning ta'sirini topish uchun uning farqini qolgan ikki omilning rejadagi miqdoriga ko'paytiriladi. Chiqqan natija birinchi omil ta'siri bo'lib hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda iqtisodiy jarayonlar ayniqsa ularni ma'lum raqamlarda ifodalash shunchalik murakkabki unda faqat bir xil o'lchovga ega bo'lgan ko'rsatkich bilan cheklanib bo'lmaydi. Shu tufayli uni tahlil qilishda bir qancha ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bularsiz tahlil qilish, umuman ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga baho berish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish qiyin. Iqtisodiy tahlillar korxonadagi mavjud resurlardan samarali foydalanish hamda raqobatbardoshlik darajasini oshirishda, umuman olganda korxona faoliyatini kelajakda yaxshilanishiga xizmat qiladi. Xizmat ko'rsatish korxonalarida iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri baholash va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda taqqoslama tahlil hamda omilli tahlilning o'rni beqiyosdir. Taqqoslama tahlil yordamida asosiy ko'rsatkichlarning o'tgan davrlarga nisbatan o'zgarishi aniqlanadi, omilli tahlil esa ushbu o'zgarishlarning sabablarini omillar kesimida chuqur o'rganish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, xizmat ko'rsatish sohasida ayniqsa mutloq, nisbiy, o'rtacha miqdorlar va muvozanat usuli kabi an'anaviy iqtisodiy tahlil usullarini qo'llash korxonalarining ichki imkoniyatlarini aniqlash, resurslardan samarali foydalanish va xizmat hajmini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qayta hisoblash usuli ikki omilli modellarda ko'rsatilgan xizmat hajmine ta'sir etuvchi omillar (asosiy kapital va uning samaradorligi) bo'yicha aniq xulosa chiqarish imkonini beradi. Umuman olganda, omilli tahlil korxonalar faoliyatini tizimli baholash, iqtisodiy jarayonlar murakkabligini tushunish va ularni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishda asosiy analitik vositalardan biri sanaladi.

5. Волгин А.П. Управление персоналом. Теория и практика. – Москва. Проспект, 2011. – 688 с.
6. Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. Iqtis. fan. nomz. ... diss. aftoref. – SamSI, 2010.
7. Mirzayev Q.J., Sharipov T.S., Sultonov Sh.A., Mustafoyev G'S., Fayziyev E.S. Xizmatlar sohasi iqtisodiyoti. – Toshkent, 2022.

⁸ Волгин А.П. Управление персоналом. Теория и практика. – Москва. Проспект, 2011. – 688 с.